

"תורה מן השמים" וביקורת המקרא תשובה לדבריו של י' קנוהל*

ד"ר ישראל קנוהל מביא ראיות מכריעות כדי לסתור את הדברים שכתבתי במגדים על ביקורת המקרא.¹ אולם לאמתו של דבר הוא סותר רק את הדברים שלא כתבתי מעולם, ואינו דן כלל בדברים שאכן כתבתי. הוא מייחס לי את האמונה, שהתורה נוסחה בידי משה לבדו בלא כל השתתפות של נביאים אחרים; ואילו אני כתבתי בדיוק את ההפך: התורה לא נוסחה בידי משה ולא בידי שום נביא אחר, אלא ה' בעצמו כתב את התורה ומסר אותה אחר כך ככתבה וכלשוונה לנביא שבחר בו לשם כך. זהו פירוש "תורה מן השמים", כפי שנתבאר בדברי הראשונים - כגון הרמב"ם ורמב"ן - ולא מצאתי אחד מגדולי ישראל שהציע תפיסה אחרת למושג הזה. ולפיכך כתבתי, שמי שמאמין שהתורה לא נתחברה בידי ה' אלא בידי נביא או נביאים, כבר כפר באמונה ב"תורה מן השמים" כפי שהיא מקובלת במסורת ישראל, ובמקומה העמיד אמונה חדשה שאין לה שורש וענף בדת ישראל. ואם ביקש ד"ר קנוהל לחלוק עליי בדברים אלה, היה עליו להביא את דבריו של אחד מגדולי ישראל האומר בפירוש שהתורה לא נתחברה בידי ה', אלא היא פרי יצירתו של אחד הנביאים שכתב את דבריו ברוח ה'. אך ד"ר קנוהל איננו דן כלל בשאלה הזאת, ובמקום זה הוא דן בשאלה, אם התורה נכתבה רק בידי משה, או גם בידי נביאים אחרים. אך אני לא עסקתי בשאלה הזאת וגם אין לי כל עניין בה. שכן בין שאדם חושב שהתורה נכתבה בידי משה ובין שהוא חושב שהיא נכתבה גם בידי נביאים אחרים, בין כך ובין כך כבר ייסד אמונה חדשה - ומה לי ולאמונתו.

וההבדל שבין שתי האמונות האלה איננו רק הבדל תאולוגי, המעניין רק את מי שעוסק באמונות ודעות, אלא הוא הקובע את עצם יחסנו אל תגליות ביקורת המקרא. מי שסבור שהתורה היא יצירה אנושית לא יוכל בשום פנים להאמין שהיא נכתבה בידי אדם אחד; שהרי אין שום אדם בעולם - ויהא אפילו "מבחר המין

* י' קנוהל, 'בין אמונה לביקורת', בגיליון זה של **מגדים**, עמ' 123-126.

1. מ' ברויאר, 'על ביקורת המקרא', **מגדים** ל, תשנ"ט, עמ' 97-107.

האנושי" - המסוגל לכתוב לבדו את הספר הזה הסותר את עצמו על כל צעד ושעל, ונוסף על כך גם כתוב בסגנונות שונים ורחוקים, שאי-אפשר לייחס אותם לאדם אחד. כנגד זה אין כל אפשרות לסתור את האמונה, שהתורה נכתבה בידי ה'. שהרי ה' הוא למעלה מחוקי הספרות והסגנון, והוא יכול לכתוב את מה שהוא רוצה - גם דברים סותרים בסגנונות שונים - ומי יאמר לו מה תעשה. וכשם שאי-אפשר להוכיח או לסתור את האמונה במציאות ה', כך אי-אפשר להוכיח או לסתור את האמונה בתורה מן השמים. ודבר זה היה צריך להיות מובן לכל אדם שְׁשָׁמַע קִנְט הגיע אליו מעודו - ולו רק במעומעם. וגם ולהויזן הגדול בכבודו ובעצמו היה מודה בדברים אלה. כי הוא אמר את כל התאוריות שלו רק על סמך ההנחה - המובנת מאליה לדעתו - שהתורה נכתבה בידי אדם. אך גם הוא היה מסכים, שכל ההוכחות שלו בטלות מאליהן, אם יוצאים מתוך ההנחה, שהתורה היא יצירה אלוהית שנכתבה בידי ה' בורא שמים וארץ. וכשם שה' יכול לברוא את העולם בשישה ימים בניגוד למה שמתבקש על פי חוקי הטבע, כן הוא יכול לכתוב את התורה הכוללת את E, J, P ו-D (כינויי ה'מקורות' לפי שיטת ביקורת המקרא) בניגוד למה שצפוי על פי החוקים הספרותיים של היצירה האנושית.

את הדברים האלה כבר כתבתי פעמים רבות, ואני יכול רק להצטער על שעדיין ישנם חכמים אנשי רוח שלא ירדו לסוף דעתי. אף על פי כן חזרתי עתה על הדברים האלה - לא כדי לנסות לשכנע את מי שעדיין לא שוכנע - אלא כדי לספר דבר שעדיין לא סיפרתי במסגרת אחרת. זמן קצר אחרי שנתפרסם מאמרי הראשון **בדעות**² יצא לאור ספר של הרב ג'קובס מלונדון, שבו הוא דן בין השאר גם באמונה בתורה מן השמים. ואחרי שהוא הציג אותה כפי שהיא מתוארת בדברי הרמב"ם, הרי הוא מוסיף: הרמב"ם בזמנו היה יכול לקבל את האמונה הזאת, אך היום שוב איננה ניתנת להיאמר. שהרי ביקורת המקרא כבר הוכיחה בראיות משכנעות ביותר, שהתורה לא נכתבה כלל על ידי מחבר אחד, וכל עצמה איננה אלא אוסף של תעודות רבות וסותרות שנכתבו בידי מחברים שונים תוך כדי התפתחות של מאות בשנים. וגם הרמב"ם עצמו היה מודה בכך, אילו חי בדורנו והכיר את הראיות האלה.

כאשר כתב הרב ג'קובס את הספר הזה, הוא שימש ברבנות באחת הקהילות האורתודוקסיות שבלונדון, והוא היה מפורסם כאחד מחשובי הרבנים, ונשקף לו עתיד מזהיר בצמרת המנהיגות הרבנית של המדינה. אך בספר הזה הוא הרס את כל עתידו. שכן מיד עם פרסום הספר נפתחה עליו מלחמה קשה ומרה כדי לנשל אותו מכל מעמדו. בעקבות המלחמה הזאת הוא נאלץ להסתפק ברבנות במסגרת קהילה קונסרבטיבית קטנה, מחוסרת כל חשיבות - בלא תואר ובלא מעמד. הדי המאבק

2. מ' ברויאר, 'אמונה ומדע בפרשנות המקרא', **דעות** יא, תש"ך, עמ' 18-25; יב, תש"ך, עמ' 12-27.

הזה נשמעו מעבר לגבולות המדינה, והם הגיעו עד ארץ ישראל. ובסופו של דבר הפכתי גם אני צד באותה מלחמת מצווה. שכן מאמר שנתפרסם ב- *Jewish Chronicle* הביא את תמצית מאמרי **בדעות**. והפֶּתב, שלא הבין כלל את מה שכתבתי, טען שאני מקבל את כל מסקנות ביקורת המקרא - כמוני כרב ג'קובס. והכתבה מסתיימת בהתרסה גלויה: כך יכול ראש ישיבה לכתוב בארץ ישראל - ולא עשו לו כלום.

באותו זמן הייתי ר"מ בישיבת הדרום, ורבני אנגליה נחרדו מן הסיוע הזה, ש'ראש ישיבה' בארץ ישראל נתן כאן לדברי הכפירה של הרב ג'קובס. משום כך פנו אליי וביקשו ממני במפגיע שאזים את הדיבה הזאת. עשיתי את בקשתם ושלחתי מכתב לאותו עיתון שבו העמדתי את הפֶּתב על טעותו: אני מקבל את מסקנות מבקרי המקרא רק לפי ההנחה שלהם, שהתורה נכתבה בידי אדם. והואיל ואני אינני מקבל את ההנחה הזאת, גם אין אני מקבל את מה שהם הסיקו ממנה. אולם הפֶּתב גם הפעם לא הבין את מה שכתבתי. הוא רק הבין, שדבריי האחרונים סותרים את דבריי הראשונים, והוא הסיק מכאן שחזרתי בי - כנראה, מאימת התגובה של הממסד הרבני. מה יכולתי לעשות!

כאשר כתבתי את הדברים האלה, לא היה ספרו של ג'קובס בידי, והגבתי על דבריו רק לפי מה שהובא בשמו בעיתונים. רק שנים רבות לאחר מכן הגיע אליי אחד מספריו, שבו הוא דן בשלושה עשר העיקרים של הרמב"ם. וכאשר התחלתי לעיין בו ראיתי מיד, שמחברו הוא אדם גדול, הבקי היטב בנושאים שהוא דן בהם ומבין אותם לעומקם. דבר זה ניכר גם בפרק על האמונה בתורה מן השמים. תחילה הוא מתאר את האמונה הזאת כמות שהיא מקובלת בישראל. ואפשר רק להעריך את אמנות התיאור ואת עומק ההבנה של המחבר. הוא לא רק יודע שהתורה נכתבה בידי ה' בעצמו, אלא הוא מכיר גם את כל הציורים שחכמים עיטרו בהם את האמונה הזאת. התורה הייתה כתובה באש שחורה על גבי אש לבנה כבר כאלף דור לפני בריאת העולם, והיא שימשה כתכנית הבניין לבורא, כאשר ביקש לברוא שמים וארץ. אולם אף על פי שג'קובס מכיר יפה את טיב האמונה בתורה מן השמים, הוא מגיע בסוף לידי המסקנה, שאמונה זו שוב איננה יכולה לעמוד. שהרי ביקורת המקרא כבר הוכיחה, שהתורה איננה אלא אוסף של תעודות רבות הסותרות זו את זו בתוכן ובסגנון. אי-אפשר בשום פנים לייחס אותן למחבר אחד.

ואחרי שהוא כתב את הדברים האלה, הוא הוסיף פסקה רבת חשיבות: יש היום רק דרך אחת לקיים את האמונה בתורה מן השמים: עלינו להניח שהקב"ה הכתיב למשה תורה שהיא מלאה סתירות והנראית כאילו נתחברה על ידי מחברים שונים במהלך התפתחות של מאות בשנים. אמנם זהו דבר תמוה מאוד, אך נפלאים דרכי ה', ואין בשר ודם יכול להתיימר לרדת לסוף דעתו. אולם אף על פי שתפיסה זו היא

אפשרית, אין אנחנו יכולים לקבל אותה. שהרי לפי זה עלינו להניח שהאל שחותמו אמת עשה כאן מעשה בדעת ובמזיד, שתכליתו היחידה היא להטעות את הבריות ולהביא אותן לידי כפירה. ואין שום מקור באמונת ישראל המאפשר לנו לייחס לה' כוונות זדוניות כאלה.

בדברים אלה קלע הרב ג'קובס אל המטרה, ובהם גם גילה את כוחו הגדול בחיפוש האמת ובהתמודדות עם בעיות. שהרי בעצם הדברים האלה כבר התקרב אל פתרון הבעיה, התקרב - ואף על פי כן לא מצא אותו. ולפיכך הצטערתי מאוד על שדברים אלה לא היו לנגד עיניי, כאשר כתבתי את מכתבי למערכת. שכן אילו ראיתי אותם כבר אז, הייתה בידי תשובה ניצחת לאותו פתב, שאולי גם הוא היה מסוגל להבין אותה. וכך הייתי כותב בתשובתי: אמת נכון, אני מקבל את כל דברי הרב ג'קובס בלא כל הסתייגות, ואני רק מוסיף עליהם דבר קטן: הוא איננו מבין מה ראה ה' לכתוב ספר שהוא מלא סתירות; ואילו אני יודע בדיוק על שום מה כלל ה' בתורתו את כל הסתירות האלה. ולא עוד, אלא אני טוען שלא הייתה כל אפשרות, שה' יכתוב ספר אחיד שאין בו סתירות כלל. שהרי ה' מנהיג את עולמו בהנהגות רבות וסותרות, והסתירות שבין ההנהגות האלה נובעות מן הסתירות שבין מידותיו הקדושות - כגון הסתירה שבין מידת הדין למידת הרחמים. והואיל והתורה לא באה אלא לתאר את הנהגת ה' בעולמו, "וכל התורה איננה אלא שמותיו של ה'", אי-אפשר שלא תיתן ביטוי לסתירות שבין ההנהגות והמידות של ה'; שהרי כולן מבטאות אמת אלוהית - למרות הסתירות שביניהן. וזו היא השיטה הידועה היום בשם "תורת הבחינות", וד"ר קנוהל הטיב לתאר אותה בפתיחת מאמר התגובה שלו.

כל הדברים האלה נתבארו במאמרי 'על ביקורת המקרא', וד"ר קנוהל לא השיב עליהם דבר וחצי דבר; ומסתבר, שדבר זה תלוי בכך שלא היה בידי דבר דבור על אופניו שיש בו כדי להכחיש את דברי. הוא לא מצא מקור בדברי הקדמונים, שמשמע ממנו, שהתורה היא נבואתו האישית של משה רבנו, כדרך שספר ישעיהו הוא נבואתו האישית של ישעיהו הנביא. וגם לא היה יכול לטעון, שכתבת ספר שהוא מלא סתירות היא למעלה מכוחו של ה' שברא את העולם יש מאין. אף לא היה יכול לחזור על שאלתו של הרב ג'קובס, מה ראה נותן התורה לכתוב ספר שהוא מלא סתירות; שהרי הוא עצמו הטיב להשיב על השאלה הזאת, כאשר הציג בצורה נאה ומשכנעת ביותר את "תורת הבחינות" שלי.

הואיל וד"ר קנוהל לא השיב כלל על הדברים שכתבתי, כבר אני יכול להניח שהוא מסכים להם, או לפחות מודה שהם ניתנים להיאמר, ושתיקתו היא כהודאה. ונותן לי עתה רק להתייחס לפחות לחלק מהדברים שכתב כדי לסתור את מה שהוא סבור שהוא מצא במאמרי.

כידוע, לדעת אבן עזרא יש בתורה ביטויים או פסוקים בודדים שנוספו לה רק אחרי תקופת משה רבנו; כגון "וירדף עד דן" או "והכנעני אז בארץ" ועוד; שהרי בשעת מתן תורה עדיין לא הייתה דן קיימת והכנעני היה עדיין בארץ. אולם ברור, שראיות אלה יכולות רק להוכיח, שמשה לא כתב את הביטויים האלה, אך אין מהן כל הוכחה שה' לא כתב אותם. שהרי ה' היה יכול לדעת - גם אלף דור לפני בריאת העולם - שעתידה לקום עיר בשם דן, והוא יכול גם לכתוב דברים בסגנון המתאים רק לתקופות מאוחרות. אף על פי כן נותרה כאן שאלה, הדומה לשאלתו של הרב ג'קובס על הסתירות שבתורה. והשאלה איננה, איך יכול היה ה' לכתוב דברים שעדיין לא הגיע זמנם, אלא מדוע כתב בתורתו דברים שלא יכלו להיות מובנים לדור מקבלי התורה, ותהיה להם משמעות רק בדורות מאוחרים. והתשובה לשאלה הזאת היא קשה הרבה יותר מהתשובה על השאלה בעניין הסתירות וריבוי הסגנונות. ואבן עזרא היה סבור, כנראה, שלעולם לא תמצא לה תשובה מניחה את הדעת. ולפיכך ראה את עצמו נאלץ לומר, שביטויים אלה לא היו כתובים בתורה שנמסרה למשה בסיני, אלא נוספו לה רק אחרי דורות.

אין אני יודע, אם רוח חכמים נוחה מהדברים האלה. מכל מקום הם יצאו מפי אבן עזרא, ושוב לא נוכל לשלול את הלגיטימיות שלהם. אך מה הם עניין אצל האמונה בתורה מן השמים, שרק בה אנחנו עוסקים כאן! שהרי אמונה זו רק קובעת, שה' בעצמו כתב את התורה, אך אין היא אומרת דבר על הסופרים שהעתיקו את התורה איש מפי איש, מדור ראשון ועד דור אחרון. עליהם כבר אמרו חכמים, שלא ניתנה תורה למלאכי השרת, והדברים אמורים בכל העוסקים בתורה - בין שהם עוסקים בקיומה, בין שהם עוסקים בהעתיקה ובהעברתה במהלך הדורות. ולפיכך כבר סיפרו חכמים על שלושה ספרים שנמצאו בעזרה, שהיו שונים זה מזה בנוסח המקרא, ובסופו של דבר נתקבל נוסח הרוב.³ והואיל ואין כל ודאות, שנוסח הרוב הוא גם הנוסח הנכון, כבר אפשרי הדבר שספר התורה שבידינו כולל דברים שנוספו לו אחר כך על ידי סופרים טועים, אך מעולם לא היו בספר שנמסר למשה מפי הגבורה.

והאמור בטעויות סופרים אמור גם בתוספות של תלמידים. שהרי הדבר ידוע, שדרכם של קוראים להוסיף את הערותיהם בגיליון הספר - ואחר כך באים "תלמידים טועים" ומוסיפים את ההערות האלה בגופו של הספר. ואין לך ספר שאיננו כולל הוספות או גלוסות כאלה. ואבן עזרא סבור, כנראה, שגם ספר התורה לא יצא מכלל זה, והוא כולל אפוא גם דברים שלא נכתבו על ידי מחבר הספר, אלא

3. ראה: ספרי דברים וזאת הברכה פסקא שנו, מהד' פינקלשטיין עמ' 423.

נוספו לו אחר כך על ידי הלומדים. אבל מובן מאלי, שהוא יכול היה לומר את הדבר הזה רק על אותם מקומות מועטים, שתוכנם מעיד עליהם שהם הוספות מאוחרות.

אולם ד"ר קנוהל איננו סבור כן. אמנם גם הוא מודה, שהפסוקים שאבן עזרא ראה בהם הוספות מאוחרות הם רק "מיעוט מכלל פסוקי התורה. אולם מבחינה עקרונית אין הכמות קובעת. חשובה כאן הנכונות לראות בתורה דברי נביאים נוספים בצד נבואת משה". ההיגיון הזה איננו מקובל עליי. משל למה הדבר דומה, משל לאדם הלומד ספר המיוחס לאחד מגדולי הרוח, והנה הוא מגלה לתדהמתו, ש"תלמידים טועים" הוסיפו לו הערות וגלוסות במקומות מועטים, והרי הוא אומר בלב, שהגלוסות האלה לא ללמד על עצמן יצאו, אלא ללמד על הכלל כולו יצאו. לא הן בלבד, אלא הספר כולו אינו אלא אוסף של גלוסות מאוחרות שנכתבו בידי תלמידים טועים, ומעולם לא נכתב על ידי אותו אדם גדול שהוא מיוחס אליו. זו היא פחות או יותר גישתו המדעית של ד"ר קנוהל - אך מי ישמע לו לדבר הזה? ומה שחשוב עוד יותר, מי יאמין, שזו הייתה יכולה להיות - 'עקרונית' - גם דרכו של אבן עזרא, שעליו הוא בונה את כל בנינו! הלא אבן עזרא היה אדם גדול, שהצטיין בחושו הפרשני וההיסטורי המובהק. הוא היה מסוגל לומר - 'עקרונית' - שהתורה כולה לא נכתבה ביד ה', מפני שאחדים מבני הנביאים הוסיפו לה הערות אחדות במקומות מועטים?

התמיהה היא אפוא כפולה. אני תמה על איש מדע בשיעור קומתו של ד"ר קנוהל שיאמר דברים כאלה; ועוד יותר אני תמה עליו על שתלה באבן עזרא⁴ את הגישה הזאת, שאין לה שחר ומעולם לא עלתה על דעתו.

4. דברים דומים יש לומר גם ביחס לפסוקים שר' יהודה החסיד סבור שהם נוספו בתקופות מאוחרות. אשר לראיה המובאת מדברי עזרא ודניאל, היא קרובה בעיניי להיות בגדר דקדוקי עניות. שהרי מלאכי כבר ידע, שמשה הוא הנביא שה' ציווהו בחורב חוקים ומשפטים, והספר הכולל את החוקים האלה קרוי 'ספר תורת משה'. והדעת נותנת, שמסורת זו הייתה ידועה גם לעזרא ולדניאל. ולפיכך השאלה קשה לכל הדעות: מה ראו להפקיע מידי משה את המצוות הכתובות ב'תורת משה' ולייחס אותן ל'עבדיו הנביאים'? ושמה משתקפת כאן אותה מסורת חכמים, שכל הנביאים לא באו אלא להזהיר את העם על קיום המצוות שבתורת משה, ובעצם השליחות הזאת כבר נעשו גם הם שותפים לשליחותו של משה.